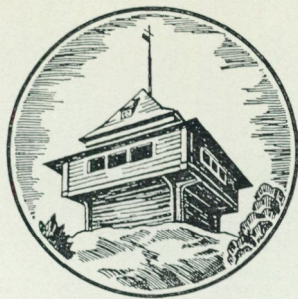

FATABUREN 1970

fataburen

Nordiska museets och Skansens årsbok 1970

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK

1970

Redaktion: Christian Axel-Nilsson • Nils-Erik Bærendtz • Sam Owen Jansson
• Skans Torsten Nilsson

Layout: Torsten Stääf

Tryck: Tryckeribolaget Ivar Hæggström AB 1970

Pärmens färgbild: Takmålning i ett avträde vid von Echstedtska gården, Västra Smedbyn i Kila, målad omkr. 1765. Gården tillhör Värmlands museum, Karlstad.

Hygienism kring sekelskiftet

Det sena 1800-talets intresse för hemmets hygien kunde ta sig egendomliga uttryck. En gammal tjänarinna, Hilma Öberg, har berättat hur hon varje kväll ställde sängkammaren i ordning hos sitt herrskap, generalmajoren och fru Hampus Elliot på Styrmansgatan 3 i Stockholm. Det var under 90-talets första år. Generalen hade en mycket fin sängkammare, vars väggar var helt klädda med röd sammet med stoppning under och fastsatt med knappar. Varje kväll fick Hilma med hjälp av den andra hushjulfren klättra på stege och sätta upp stora lärtssjok runt väggarna över sammeten. Varje morgon, förmodligen när bäddningen var undanstökad, fick hon ta ner skynkena igen. Så kunde sängkammaren i all sin glans inlemas bland representationsrummen.

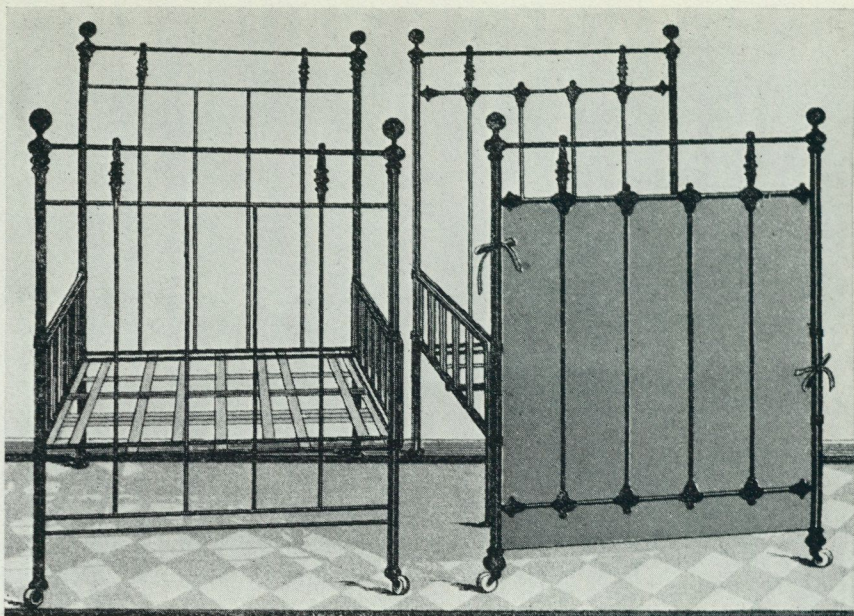
Om lärtsskynkena tjänade att skydda herrskapet eller väggarna från damm förmäler inte historien. Säkert var de en följd av de nya engelska idéerna att sovrummet skulle vara det renaste och dammfriaste av alla rum.

Den engelska sovrumshygienen som växte fram under det sena 1800-talet ställde emellertid helt andra krav än dem som tillgodosågs hos denna stockholmsfamilj. Från England kom järnsängarna med resårbotten och vändbar tagelmadress; de ansågs mycket mer hygieniska än de utdragbara träängar-

na, där gud vet vad kunde gömma sig. Järnsängarna kunde göras rena i varje skrymsle, madrasserna piskades och filtarna tvättades. De gamla vaddtäckena fördömdes. Sängöverkasten skulle vara av ljus bomull och lätt tvättbara. Helst skulle man avstå från gardiner eller möjligen ha tvättbara bomullsgardiner, rakt uppsatta i stora ringar, så att de lätt kunde tas ner och skakas mellan tvättarna. På golvet hade man det nya materialet linoleum, som kunde torkas av varje dag. Mattor var förbjudna utom möjligen små sängmattor och en liten tvättmatta. Tvättbordet, helst med marmorskiva, skulle vara helt öppet och inte dölja hinkar för smutsvatten i unkna gömmen bakom dörrar. Allt skulle vara lätt avtorkat och kunna vädras.

Riktigt när dessa idéer nådde Sverige är svårt att avgöra. 1898 relaterades de som något välbekant i en artikel om engelsk komfort, skriven av Gustaf Steffen. Under många år som korrespondent i London följde han politik, ekonomi och kulturella tilldragelser, och med vaket öga relaterade han seder och bruk. Tvärtemot vad som annars brukade anses om engelsk hemkomfort vid denna tid, ansåg han de engelska hemmen kalla, dragiga och obekväma. Det enda som fann nåd inför hans ögon var järnsängarna, filtarna och duschbaljorna.

1. »I järnsängarna däremot trivas ej väl smittofrön och ohyra, och om detta i någon mån kan vara förhållandet, så äro dessa sängar lätta att med nutidens medel grundligt och ofelbart rengöra och desinficera...» Bild och utdrag ur text i reklambroschyr för Svenska Järnsängsfabriken i Stockholm 1895.

Järnsängarna slog snabbt igenom bland överklass och övre medelklass i Sverige. Redan i slutet av 1870-talet försålde järnsängar i huvudstaden och i Stockholms adresskalender för 1889 upptas tre fabriker för järnsängstillverkning. Under 90-talet torde järnsängarna varit den vanligaste nyanskaffade sängtypen för barn och vuxna bland de bemedlade. Men de var skrymmande och i gott utförande ansågs de dyra, vilket förhindrade deras spridning till lägre samhällsskikt. Där trotsade utdragbara imperial-sängar, paneldivaner, inventionssoffor och slutna kommoder den nya hygienismens alla krav.

Under 1900-talets första år började arkitekterna, som på den tiden gärna ritade möbler, att propagera för trä-sängar såsom varande minst lika hygieniska som järnsängarna. Omkring 1910 hade trä-sängarna, nu utan

utdragsmöjlighet och endast för en person, helt vunnit terräng. Järnsängarnas utomordentliga hållbarhet har dock gjort att de länge varit och på många håll ännu är i bruk.

Estetisk-hygienisk folkuppföstran

Sängkamarhygien var nu bara en detalj av ett större komplex. Hela hemmet skulle vara rent, ljust och soligt. Renlighet i hemmen och personlig kroppshygien började uppfattas som förutsättning för hälsa, och det krävdes en genomgripande folkuppföstran för att genomdriva detta. De två studentföreningarna i Uppsala, det liberala Verdandi och det konservativa Heimdal, tog bland annat hygieniska och estetiska problem på sitt folkbildningsprogram. Sammanställningen estetisk-hygienisk är inte tillfälligt. Under få perioder har kulturdebatten varit så estetiskt inriktad som

på 90-talet. Odling av skönhetsinnet, fostran att se det vackra i natur och i konst, omfattade också hemmens förbättring och försköning. Med renlighet i ljusa glada hem, med blommor i fönstren och rentvättade invånare, skulle hemlivet få en renässans, hoppades man. Människan skulle slippa söka skönhet och flykt från vardagen i spriten och i stället bli öppen för naturens och konstens skönhetsvärden. Skönheten och renligheten hade, så resonerade Ellen Key i Verdandiskriften *Skönhet för alla*, utkommen 1899, blivit moraliska värden som motiverade studentföreningarnas utgivande av skrifter i skenbart så blandade ämnen som hemkunskap, nykterhet och hygien.

Utgivandet av småskrifter i sanitära frågor var ett led i Verdandis radikala program. Hjalmar Öhrvall, professor i fysiologi vid Uppsala universitet sedan 1899, hade varit en av initiativtagarna i den stora sedlighetsdebatten 1887. Han utgav år 1900 Verdandiskriften *Renlighet och frisk luft*. De vetenskapliga förklaringarna vad frisk och oren luft är och beror på, mynnar ut i praktiska råd om kroppens och hemmets renhållande. Han framhåller nyttan av sol och bad och vådan av kvinnornas långa kjolar, som river upp gatdammet och för det till hemmet.

På samma linje går Ragnar von Post, stadsläkare i Gävle. 1901 utgav han *Om vården av späda barn*, där han propagerar för minutiös renlighet och soliga barnkamrar utan torkande barntvätt. Han rekommenderar amning av barnet och är mot lindningen av dess armar och ben. Två år senare skrev han *Bad är hälsa*. Han påpekar

hur sjukdomar sprids genom brist på hygien. Det andliga tillståndet blir bättre om kroppen är frisk. »Människorna skulle bli gladare, få mera levnadsmod och vara bättre rustade mot livets motigheter, om de alla förstode konsten att bada . . .»

Detta var inga nyheter utan hade sagts långt tidigare. I Sverige hade särskilt professor Carl Curman verkat för ett utbredd badliv, med både havsbad, renlighetsbad och bassängbad.

Sammankopplingen av hygien och folkuppfostran fick sitt allra tydligaste uttryck i kombinationen av badhus och folkbibliotek, typiskt för svenska städers kommunala byggande kring sekelskiftet. I Gävle utarbetades år 1900 ett program för en byggnad innehållande badinrättning med simbasäng, gymnastiklokal, folkbibliotek och föreläsnings- och konsertsal. Ritningarna till det Murénska badhuset, som det fick heta efter donator, framlades 1902 av arkitekt Aron Johansson. I andra städer kombinerades badhuset med folkbibliotek och ångtvätt. De många badhusbyggena hade sin motsvarighet i Berlin, där en rad stora och påkostade »Volksbäder» uppfördes åren kring sekelskiftet efter stadsbyggnadsrådet Ludwig Hoffmanns ritningar.

Extrem hygienism

De hygienistiska strävandena för hemmiljöns omgestaltning fick ett språkrör i veckotidskriften *Idun*, grundad 1887. Den verkade för ett förenklat umgängesliv och en sundare livsföring. Man ivrade för vardagsrum i stället för salong som familjens samlingsplats. Man fördömde de mörka heminredningarna i ateljéstil mer av hälso-

skäl än på estetiska grunder. 1890 heter det: »För luft och ljus, dessa båda naturläkare, bör alltid finnas tillträde. Därför bort med de mörka tapeterna, med de mörka gardinerna, som den nuvarande smaken, det nu rådande modet, bruka beteckna som eleganta... Låt solen skina in klart genom fönsterna och på de ljustapetserade väggarna, häng upp ljusa gardiner och sätt under dem ett par gröna blommande krukväxter... Ett vardagsrum bör nämligen ej vara något paraderum i vilket den plågsammaste ordning och den mest utpräglade lyx härskar...» Individens privata behov och trevnad skall sättas framför den konventionella hänsynen.

En av Iduns medarbetare, fru Elna Tenow, utgav under åren 1895—97 Fylgia, tidskrift för hygienisk självhjälp i hemmen. Synpunkterna från Idun är här mer renodlade och i det närmaste befriade från estetiska spekulationer. Tidskriften vill befrämja ett naturenligt levnadssätt och natur-enliga läkemetoder och kämpar mot »vivisektion, onatur, njutningslystnad och lyx.» Där finns en obehaglig beserwisserton gentemot läkare. De genomgående rekommendationerna går ut på att kroppen behöver sol, ljus och luft, rörelse, fria och lättburna kläder. Man ska ta sittbad och kalla avrivningar och äta sund och enkel föda.

Elna Tenow utgav, under pseudonymen Elsa Törne, från år 1905 ett flertal böcker i praktiskt hygieniska frågor, som genom sin stora läsekrets fick en viss betydelse. Ett praktiskt organisationsbehov, ett mer än normalt utvecklat sinne för renlighet och en okonventionell syn på de husliga

problemen är hennes drivfjädrar. Hon startade en rörelse — Solidar — för hemmens utformning och skötsel efter rationella och hygieniska principer. Hon utgår från överklassens problem, försöker få husmödrarna att själva sköta sina hem och därför göra dem mer lättskötta. För den hjälp som ändå behövs ordnar hon en hemhjälpbyrå. I hemmen skall salongen utbytas mot familjerum, matsalen mot matvrå. Varje familjemedlem skall ha eget sovrum. Allt skall vara glest möblerat, lätt att vädra, tvätta och damma: gardiner, mattor och prydnadssaker skall därför finnas i minsta möjliga mån. Hemmet skall utformas för familjen och de närmaste vännerna. Representationen kan förläggas till klubbar, som intresse- eller yrkesgrupper skall ansluta sig till.

För arbetarklassen vill hon införa bad i folkskolorna tillsammans med snabbtvättinrättning för barnens kläder. Därigenom skulle renlighetsbehovet spridas till hela folket. Renligheten är den fysiska motsvarigheten till renheten i sinnet. Hon vill vara folkuppföstrare och uppryckare av nationen. Här visar hon dock en påfallande konservativ ståndpunkt. Nationens förfall har bäst visat sig i emigrationen och litteraturen. De bästa krafterna utvandrar just när de skall kunna börja avbetala sin skuld till det land, där de fått växa upp. Litteraturen är slapp och dekadent och en ungdomens förförare. »Vad vi behöva är nya livsideal, ljusa, starka, en ny litteratur, som ånyo visar oss stora enhetliga människor...» Dessa två käpphästar i tidens konservativa debatt förenar hon med ett förbluffande frisinne, när det gäller att när-

Pelle får tre flickor fast som han kammar i en hast.

2—3. Hygienismen skulle också spridas till barnen. Otilia Adelsborgs bok *Pelle Snygg och barnen* i Snaskeby, utkommen 1896, visar hur vilda smutsgrisar genom en hårdhänt tvättning, som inte saknar sadistiska inslag, blir skinande rena, arbetsamma — och glada!

ma de olika klassernas levnadssätt till varandra för att upphäva ståndsskillnaden.

Solidar-rörelsen fick en viss utbredning. Särskilt energiskt arbetade en »solidar-kommitté» som tillsatts av Fredrika Bremerförbundskretsen i Malmö-Lund. Den gjorde sommaren 1907 en utställning i Lund av ett »Solidar-hem», som fått formen av en villa ritad av arkitekten Harald Boklund. Vardagsrummet var där uppdelat för olika funktioner; där fanns en matvrå, ett skrivhörn, en sällskapsvrå och ett hörn för pianot. Någon matsal fanns alltså inte. Sängkammaren var stor. Också köket var rymligt och försett med en från väggen utstående spis. Ett stort renseri, ibland kallat dischkök efter modell av det engelska scullery, låg intill köket. Villan hade stort badrum, separat WC och lättvädrade garderober.

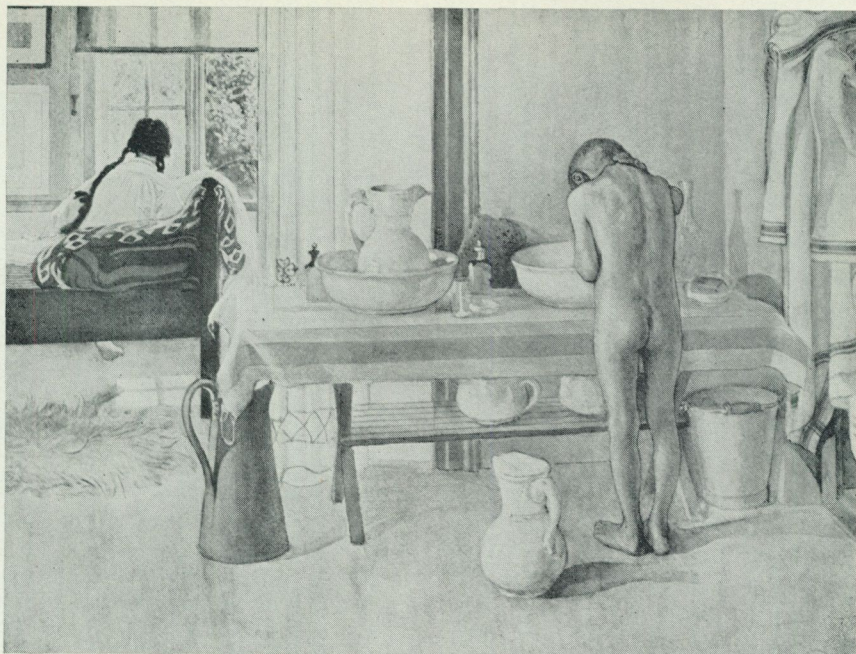
Året därpå sammanfattade solidar-kommittén sina synpunkter på bostädernas fasta inredning med hänsyn till hygienens krav, och i Stockholm tillsattes på Elna Tenows initiativ en annan kommitté, som skulle arbeta fram förslag för bostäders hygieniska utrustning, närmast avsedd för hyreslägenheter. I kommittén satt bl. a. arkitekten greve Sigge Cronstedt, som hade stor erfarenhet av bl. a. egnahemsbyggande, fru Gurli Linder och fru Hanna Palme, båda mycket tongivande damer inom Stockholms societet. Kommittén hävdade bestämt, att badrum borde höra även till de minsta arbetarlägenheterna, då ju just kroppsarbetare på grund av sitt arbetes art var mer beroende än andra av bad och kanske hade svårare att betala folkbadhusavgifter. Man förordade

fritt varmvatten, centralvärme för varje våning, elektriskt ljus, elektriska dammsugare och kopplade inåtgående fönster, som skulle stängas med espagnolett. För att underlätta arbetet i hemmet skulle också alla slags fasta metallföremål som handtag och kranar göras av material som ej behövde putsas, t. ex. av nickel, polerat trä, porslin eller annat.

Också den kända journalisten Gwen, Else Kleen, gav ut böcker om hemmets skötsel. Hennes estetiska känslighet var större än Elna Tenows men hennes renlighetsnit lika intensivt som Solidarrörelsens. »Verklig elegans kan nämligen icke finnas utan att hemmet är praktiskt och hygieniskt inrättat och väl underhållet», heter det i en artikel med den betecknande rubriken Hemmets komfort och hygien. Den Else Kleen som möter oss i hennes första arbete, Gwens bok för hemmet (1907) har intet av det sociala patos som senare skulle prägla hennes arbete. Hon vänder sig enbart till de besuttna, nämner 5—6 rum som en självklar sak, fördelar raskt upp hemmets göromål mellan de två eller tre tjänarna. Hennes städnit är obarmhärtigt. De engelska sovrumsidealen har hon gjort till sina. Om sovrummets mattlösa golv säger hon att det »lyckligtvis icke är smaksaker, om vilka man kan disputerar, det är hygieniska axiom». De stoppade möblerna skall tas ut en gång i månaden för att borstas o s v.

Tidens bostadsidéer återspeglas tydligt i damtidningen Mitt hem, som utkom åren 1905—1909. Det var en ambitiös och livaktig produkt, som förutom noveller, recept, sömnads- och modebeskrivningar, vanliga i de

4. Carl Larsson:
Sommarmorgon,
1908. Ett enkelt
tvättbord och ett
sovrut med
fönstret öppet mot
grönskan — så
fyllt av behag
kunde tidens
hygienism skildras.

flresta damtidningar, ägnar stort utrymme åt hemmets estetiska och hygieniska utformning. Det första häftet inleds betecknande nog med en bild av Carl Larsson och hans fru, och omslagsvinjetten till varje nummer av första årgången är en villa i engelsk cottage-stil.

Första årgången har en serie Egen härd är guld värd, som ger praktiska råd vid uppförandet av egnahem. Där förekommer de i byggnadsläror vanliga råden om husets förläggning till en söderslutning och rummens placering så att solen kommer in i rummen vid rätt tidpunkt på dagen. Man föreslår engelsk hall med eldstad och rum med hela väggar, som inte slås sönder av dörrar. Ljusa eller randiga tapeter och gedigna möbler bör man ha — inga ateniennner, broderade spjällsnö-

ren och dammsamlade makartsbuketter. I stället skall man sätta snittblommor eller gran- eller tallris i en kruka. Skansens stugor kritiserar på grund av sin brist på luft och ljus, men tidningen hävdar en anslutning till nationella förebilder. De hygieniska resonemangen bär spår från Verdandis småskrifter i ämnet och från Solidarrörelsen, som ofta åberopas.

Hos alla dem som arbetade för sanering av hemmiljön ingick alltid detta intresse i en livsuppfattning, baserad på skönhetsens, renlighetens, hälsans och bildningens befrämjande inverkan på individen och därigenom på hela folket.

Denna uppsats är en bearbetning för Fataburen av ett kapitel i en kommande doktorsavhandling.

SUMMARY

"Hygienism" at the turn of the century

The new English bed-room hygiene with iron bedsteads, horse-hair mattresses, washable blankets, open wash-stands and lino flooring reached Sweden in the 1890's. In the wealthier homes the English iron bedstead was probably the most usual type of bed during the 1880's and 1890's. Yet, the hygiene in the bed-room was only a detail. The whole home should be easy to keep tidy and clean. With cleanliness and comfort in the homes the health of the population should be improved, and even sobriety should spread, since men no longer would have to escape into alcoholism. The reorganization of the homes, sanitarily as well as aesthetically, became a moral question concerning the whole population.

This was one of the starting-points for the popular education propagated by the two student organizations in Uppsala, Verdandi and Heimdal. They published

pamphlets and booklets and also gave lectures, among other subjects, on hygiene, medicine and aesthetics. In ladies journals such as *Idun* and *Fylgia* more moderate interior decorations and a simplified social life was propagated. This was also included in the programme of the Solidar Movement. From 1900 it worked, through its leader Elna Tenow, for more sanitary homes with bathrooms, for collective kitchens, laundries and assembly rooms, all of which should liberate the women from much of the heavier work in the homes. More conventional was Else Kleen, who in her publication "*Gwen's book for the home*" (1907) gave good advice about how a large home should be organized and kept. She was the speaker for a rigorous and exacting housekeeping of which the English bed-room hygiene was an important part.